

Børns Drømme

Journal of Anthropological Psychology

No. 10, 2002,
Department of Psychology
University of Aarhus

Abstract

Artiklen gennemgår Foulkes undersøgelse af udviklingen i børns drømme, og hvad det fortæller os om udviklingen i børns bevidsthedsliv i almindelighed. Ifølge studiet ses et klart udviklingsforløb i stadier fra de 0-3årige, over de 3-5 årige og 5-7 årige og til de 7-9 årige. Ifølge Foulkes er det først i alderen 7-9 år, at vi finder egentlige drømme med komplekse narrativer, med dynamisk/filmisk karakter og med et aktivt drømmejeg. Dette kunne indikere, at de mentale kapaciteter til at producere et bevidsthedsliv med veludbyggede oplevelsesrum, som der kan reflekteres over, først er udviklet i den alder, og at det først er i den alder, at børn egentlig kan opleve sig selv som sociale aktører og kan have en egentlig erindring om sig selv som sådan (dvs. de er kommet ud over barndomsamnesien). Targetartiklen er således et oplæg til en udviklingspsykologisk diskussion af børns bevidsthedsliv.

Target artiklen

Lars Hem	<i>Menneskets tankevirksomhed – på vej mod et økologisk begreb?</i>	2
----------	---	---

Kommentarer

Preben Bertelsen	<i>Udviklingen af børns fænomenologiske bevidsthed – deres drømme og deres selvbevidsthed som sociale aktører</i>	16
Niels Engelsted	<i>Jennis drøm og Darwins papegøje</i>	21
Mette Knudsen	<i>Kognitive og sproglige aspekter i undersøgelsen af udviklingen af børns drømmeproduktion</i>	25
Peter Krøjgaard	<i>Selvbegreber, aktørforståelse og episodisk hukommelse hos førskolebørn</i>	28
Erik Schultz	<i>Drømmer jeg, eller er jeg vågen?</i>	33

Replik til kommentarerne

Lars Hem	<i>Om børns drømme, sindets natur og psykologiens metodiske grundlag</i>	37
----------	--	----

(NB: this download contains the target article only – please find the commentaries on the webpage)

Lars Hem

Psykologisk Institut, Aarhus Universitet

Børns Drømme

Det følgende er kap 12 i bog om drømme, (Hem 2002). Som det fremgår af teksten, er den undersøgelse, som danner grundlaget for kapitlet, den metodisk set grundigste undersøgelse jeg overhovedet kender, vedrørende drømme (Foulkes 1982). Dens primære resultat, at småbørn ikke har drømme, således som de fleste af os kender det, strider imidlertid mod indgroede forestillinger om børns drømme både hos psykoterapeuter og børnepsykologer. Det strider også mod erfaringer de fleste forældre mener at have med egne børns drømme. Mange har derfor haft svært ved at acceptere dette undersøgelsesresultat som et udtryk for kendsgerninger. Undersøgelsesresultater er, om jeg så må sige, uvelkomne, idet de sætter spørgsmålstegn ved nogle grundforestillinger vedrørende børns bevidsthedsliv, som man har i mange dele af psykologien. Undersøgelsen antyder f.eks. at førskolebørn ikke har kognitive færdigheder til skabe sig en konsistent mental selvrepræsentation, idet en sådan mangler i deres drømme før de er syv-otte år. Det er et spørgsmål hvad man kan mene med f.eks. "theory of mind", "selv" og "vilje" hos førskolebørn, hvis der ikke er en mental selvrepræsentation at forankre disse begreber i. Men resultaterne er også uvelkomne, fordi de undergraver de personlige erindringer om nogle af de mest betydningsmættede oplevelser mennesker har haft med sine børn, hvor man har trøstet den lille som har vågnet i angst og har været skræmt af "en drøm". Selvom undersøgelsens første resultater blev publiceret for over tyve år siden, har den derfor ikke rokket ved de fleste psykologers forestillinger om at småbørns drømme essentielt har den samme karakter som ældre børns og voksnes drømme. Undersøgelsen og dens resultater er velkendt blandt de som forsker i drømme, men den er forblevet relativt ukendt blandt andre. En grund til at præsentere undersøgelsen og dens resultater relativt grundig, er således at få andre end drømmeforskere til at overveje implikationerne af de kendsgerninger vedrørende børns drømme som David Foulkes og hans medarbejdere har opdaget.

Indledning

Der er mange myter om drømme, både blandt folk flest og blandt psykologer, men få er så standhaftige som de forestillinger, man har om børns drømmeliv. I forlængelse af Freuds anekdotiske bemærkninger desangående har mange fastholdt en forestilling om, at børns drømme ligner vore, men kun er mere umiddelbare ønskeopfyldelser. Mange har også en fore-

stilling om, at børns drømme er særligt fantasirige, baseret på den opfattelse, at børns fantasiliv er særligt rigt og en dominerende side ved deres liv overhovedet. Børns vågne liv er jo blandt andet karakteriseret ved, at de bruger megen tid og energi på deres lege, og fantasien spiller en vigtig rolle i børns leg.¹ Derfor er man gået ud fra, at børns drømme - fantasiens udfoldelse par excellence - er særligt rige og levende. Endelig er det en udbredt opfattelse, at børns drømme er særligt skræmmende, og livagtigt skræmmende, og denne opfattelse bekræftes af de fleste forældres ofte rystende erfaring med at skulle trøste et barn efter et natligt mareridt.

Alle disse opfattelser er efter alt at dømme i det store og hele fejlagtige og/eller misforståede. De bygger på overlevede forestillinger samt usystematiske observationer og anekdoter, som bekræfter dem. Vår viden om børns drømme har imidlertid ændret sig radikalt som en følge af den antagelig mest omfattende og grundige undersøgelse af drømme, som overhovedet er foretaget. I tidsrummet 1968-1973 blev en longitudinel undersøgelse af børns drømme i søvnlaboratoriet gennemført under ledelse af David Foulkes. I midten af firserne blev den fulgt op med en bredere undersøgelse af nogle udvalgte aldersgrupper. Disse to undersøgelser, eller disse to trin i en omfattende undersøgelse af børns drømme, er på mange måder enestående. Ikke bare er de de første undersøgelser af børns drømme i søvnlaboratoriet; de er de første systematiske undersøgelser af børns drømmeliv overhovedet. Omfanget af undersøgelserne, både med hensyn til tid og med hensyn til det der blev undersøgt, samt deres grundige og gennemtænkte design, indebærer, at resultaterne herfra må anses for at være den primære kilde til det, vi i dag ved om udviklingen af børns drømmeliv. Disse undersøgelser er også meget tæt på at være de eneste kilder, når vi ser bort fra anekdoterne. Jeg vil derfor bruge dette kapitel til at gennemgå disse undersøgelser ret grundigt, både med hensyn til deres design, deres metodemæssige overvejelser og de resultater som er produceret.²

Mit fokus vil være på den første, longitudinelle undersøgelse fra perioden 1968-1973. Den senere tværnsnitsundersøgelse bidrog i hovedsagen til, at de centrale observationer i

1 For en opdateret beskrivelse, se Christiansen 1999.

2 Min gennemgang bygger primært på den første bog, hvor resultaterne af den longitudinale undersøgelse blev præsenteret, "Children's Dreams" fra 1982, samt på bogen "Children's Dreaming and the Development of Consciousness" fra 1999, begge af David Foulkes. Disse bøger er suppleret med diverse artikler og med den generelle fremstilling af drømme som et kognitionspsykologisk fænomen, som Foulkes gav i 1985 (Foulkes 1982, 1985, 1999; Foulkes et al 1990).

den longitudinale undersøgelse blev uddybet og verificeret. Det var således begrænset, hvad denne sidste undersøgelse frembragte af radikalt ny viden. I næste afsnit vil jeg gennemgå den longitudinale undersøgelses design og de praktiske omstændigheder, den blev udført under. Jeg vil derefter, i forlængelse af Foulkes' egen fremstilling i Foulkes 1999, gennemgå undersøgelsens centrale resultater i tre afsnit, nemlig småbørns drømme (3-5 år), undskole-børns drømme (5-9 år) og ældre børns drømme (9-15 år).³ De vigtigste praktiske og metodiske indvendinger, man kan have over for observationernes pålidelighed, vil jeg tage op undervejs. Disse indvendinger retter sig især mod pålideligheden af de observationer, man gjorde af drømmelivet (eller manglen på samme) hos småbørnene (3-5 år). I forbindelse med beskrivelsen af resultaterne, og kommentarerne hertil, vil jeg læne mig tæt op ad Foulkes' egne overvejelser. Dette indebærer, at både hans forståelse af drømme - og af psykologi og videnskab generelt - på mange måder kommer til præge min fremstilling i dette kapitel. Jeg vil i det afsluttende afsnit give en mere samlet fremstilling og diskussion af Foulkes' synspunkter på børns drømme, og hvad han mener, vi kan lære af disse undersøgelser.

Foulkes' longitudinale undersøgelse af børns drømme: Design og praktiske omstændigheder

Den longitudinale undersøgelse er designet som to parallelle forløbende undersøgelser over fem år. Den blev foretaget ved Statsuniversitetet i Wyoming i tidsrummet 1968-1973. Dette universitet ligger i en lille by, som hedder Laramie, hvor universitetet er den helt dominerende arbejdsplads. Byen ligger tæt ved vildmarken i Wyoming og langt fra nærmeste storby. Forsøgspersonerne blev rekrutteret gennem en annonce i den lokale avis, og forsøgspersonerne blev lovet op til 500\$, hvis de gennemførte hele projektet.⁴ Pengene var nok af betydning for rekrutteringen, men som Foulkes bemærker, så tror han ikke, at børnene havde holdt ved, eller at deres forældre havde tilladt dem at holde ved, hvis de ikke havde oplevet deltagelsen i projektet som interessant og behagelig.

Undersøgelsen endte op med i alt tredive børn, fordelt på to grupper med lige mange drenge og piger. Den ene gruppe børn havde sit første år i søvnlaboratoriet, da børnene var mellem tre og fem år, og sit sidste besøg, da de var mellem syv og ni år. Den anden gruppe børn havde sin første nat i

laboratoriet, da børnene var mellem ni og elleve, og sin sidste nat, da de var mellem tretten og femten. Disse to grupper vil blive henvist til som henholdsvis den yngste og den ældste gruppe. Der var ingen af de 14 børn i den yngste gruppe, som ikke gennemførte alle fem år af undersøgelsen, mens der blandt de 16 ældste børn var fire, som ikke gennemførte - i alle fire tilfælde fordi familierne flyttede. Denne lave frafaldsrate er ret bemærkelsesværdig i en undersøgelse af denne karakter; og den er formentlig et vidnesbyrd om den omtanke og venlighed, som børnene er blevet mødt med i laboratoriet. I undersøgelsens tredje år blev der suppleret med seks drenge i den ældste gruppe og i det femte år med syv piger i den yngste gruppe. Den primære grund til dette supplement var at få et indtryk af, om selve det at have øvelse med at sove i søvnlaboratoriet og at fortælle sine drømme havde nogen indflydelse på de drømme, som blev rapporteret. Selve deltagelsen i projektet kom jo til at fylde en del i børnenes liv i de fem år, den varede. I skema 12. I er der en oversigt over forsøgspersonerne i den longitudinale undersøgelse (efter Foulkes 1999, s. 42)

Børnene sov hvert år ni nætter i laboratoriet. I år 1, 3 og 5, som Foulkes kalder for de normative år, var vækkerutinen den samme hver gang. Tanken var, at man med en sådan standardrutine i observationssituationen skabte en baseline, en norm som man så kunne vurdere resultaterne fra de mere varierede fremgangsmåder i år 2 og 4 mod. I de normative år blev børnene vækket tre gange hver nat, som oftest fra en REM-periode. Indtil de var 7-8 år, blev alle børnene interviewet på sengekanten, børn ældre end det blev interviewet via en intercom. Interviewet var et standardinterview med en vis frihed for intervieweren til at tilpasse den præcise formulering til situationen.⁵ Foulkes selv stod for alle vækninger og for interviewene af børnene i de normative år, mens et par af hans medarbejdere foretog de forskellige former for ratinger af drømmefortællingerne. Den anden og den niende nat blev børnene udsat for en mild ydre påvirkning, f.eks. en let berøring med en tot bomuld, så man kunne se om disse ydre stimuli blev inkorporeret i deres drømme. Resultaterne af lige præcis denne del af undersøgelsen var de samme, som tilsvarende undersøgelser af voksne gav - man kunne nogle gange se spor af stimuli i drømmene, som dog var grundlæggende upåvirkede af dem. I undersøgelsens år 2 og 4 varierede man lidt på forskellige fremgangsmåder. Andre interviewere, af begge køn, blev brugt, forskellige variationer i interviewteknikken blev afprøvet, og man lavede nogle sammenlignende studier af hjemmedrømme og laboratoriedrømme.

³ I den oprindelige rapport fra 1982 deler Foulkes børnene op i fem aldersgrupper, når han præsenterer sine resultater, nemlig i grupperne 3-5, 5-7, 7-9, 9-11, 11-13.

⁴ Børnene blev betalt for hver nat i laboratoriet + bonus for hvert gennemført år. I det hele præges projektet af stor omsorg for de praktiske detaljer (se f.eks. Foulkes 1982, s. 20ff). Modsat hvad man ofte ser, er David Foulkes meget grundig i sin redegørelse for disse detaljer, idet han har en veludviklet sans for, hvordan disse praktiske detaljer er med til at forme de data, som kommer ud af projektet. Han har også gjort sig nogle overvejelser om, hvordan dette sker i forbindelse med de fleste arrangementer, som beskrives.

⁵ Et eksempel på den interviewguide, som blev brugt, findes i Foulkes 1982, s. 30.

Skema 12.1

Antal børn i observationsår 1 - 3 - 5 ¹

Gruppe	År 1	År 3	År 5
Yngste børn	7P & 7D alder 3-5	7P & 7D nu alder 5-7	7P & 7D nu alder 7-9 plus nye 7P, alder 7-9
Ældste børn	8P & 8D alder 9-11	8P & 6D (2frafald) nu alder 11-13 plus nye 6D, alder 11-13	7P (1frafald) & 11D (1 frafald) nu alder 13-15

Fordelen ved at have børnene i to grupper var, at man på denne måde kunne studere børns drømmeliv, således som det udfolder sig i hele tidsrummet, fra de er tre-fire år, til de er fjorten-femten i løbet af en fem års periode. Designet kombinerer således dyderne ved en longitudinel undersøgelse, nemlig at man kan følge udviklingen i drømme hos det enkelte barn over en længere periode, med den samlede tværsnitsundersøgelses dyder, hvor man kan få information om drømme fra alle aldersgrupper. Den yngste gruppe gav således information om børns drømmeliv, fra de var 3 til de var 9, mens den ældste gav information om deres drømmelivet, fra de var 9 til de var 15. Et frynsegode ved dette design var også, at eftersom børnene i den yngste gruppe, da undersøgelsen sluttede, var næsten lige så gamle som børnene i den ældste gruppe, da de startede (der var rent faktisk en del overlap), ville man automatisk også ad denne vej få en vis kontrol på, om selve det at deltage i undersøgelsen havde påvirket børnenes drømmeliv.

Alle interviewene blev optaget på lydband og efterfølgende udskrevet. Indholdet blev herefter scoret af to uafhængige bedømmere ved hjælp af forskellige former for rating-skalaer. At vurdere en drømmefortælling ved hjælp af rating-skalaer indebærer, at bedømmerne noterede forekomst og kvalitet af forskellige egenskaber ved drømmefortællingen efter et detaljeret skema og dernæst tilskrev både kvaliteten og forekomsten af egenskaben en talværdi efter bestemte kriterier. Dette talmæssige udtryk for den enkelte drømmefortælling indgik så som rådata, som man analyserede på langs for hvert enkelt subjekt og på tværs for hver enkelt årgang. Desuden behandlede man drømmedata som den afhængige variabel i en statistisk bearbejdelse af de mange informationer, man ellers indsamlede om det enkelte barn. Og der blev indsamlet en stor mængde af sådanne informationer. I forbindelse med screeningen/indtagsinterviewet blev forældrene f.eks. bedt om hver for sig at udfylde spørgeskemaer om forældreholdninger, familieideologi og opdragelsesholdninger, og endvidere blev de bedt om i fællesskab at give standardiserede beskrivelser af børnene og deres sovevaner. Børnene selv blev testet og observeret ved hjælp af et bredt udsnit af tests og observationsredskaber. Listen over de brugte tests og en fortegnelse over, hvornår de blev brugt, fylder fire sider og findes i Foulkes 1982, s.14-18. Foruden en mængde forskellige tests af børnenes psykologiske kapaciteter, hvor både projektive og kognitive tests blev anvendt, havde man småbørnene til observation to uger i en børnehave i de tre første år; her brugte man tre forskellige standardiserede observationskemaer i observationen af deres adfærd. Både forældre og lærere udfyldte desuden på forskellige tidspunkter skemaer vedrørende børnenes vaner

og adfærd hjemme og i skolen. Dette genererede en stor mængde data. Foulkes angiver, at man havde 672 forskellige variabler, som kunne sammenlignes med drømmedataene - i princippet genererede materialet 136.411 simple korrelationsberegninger. Det er klart, at en stor del af dette datamateriale har vist sig at være relativt uinteressant. Men som Foulkes også anfører, dette var den første systematiske undersøgelse af børns drømmeliv, og man vidste næsten ingenting om, hvilke typer af informationer der ville vise sig at være vigtige. Det var også en undersøgelse, som i sit omfang næppe ville blive gentaget foreløbig, så det gjaldt om at registrere så meget, man overhovedet kunne overkomme, mens man havde chancen.

¹ Efter Foulkes 99, s. 42.

Forudsætninger og problemstillinger

Den kognitivt orienterede psykologi arbejder ud fra den forudsætning, at vort bevidsthedsliv (dvs. det vi oplever som vort billede af verden og os selv og vor evne til at reflektere herover) er et udtryk for mentale kapaciteter, som kan beskrives systematisk på baggrund af, hvordan disse oplevelser kan rapporteres i forskellige systematisk tilrettelagte situationer. Dette var også David Foulkes' forudsætning, når han tilrettelagde undersøgelsen af drømme hos børn. Vore bevidste oplevelser er noget, vi skaber, ved brugen af vore mentale kapaciteter, kapaciteter som vi udvikler og tilegner os gennem opvæksten. Disse kapaciteter er ikke noget, som vi kan beskrive ud fra en beskrivelse af hjernens materielle egenskaber og dens aktuelle tilstand på det tidspunkt, kapaciteten kommer til udfoldelse. Mange mener, at dette er et principielt forhold; vor mentalitet kan i princippet ikke gives en tilfredsstillende materiel beskrivelse - eller *reduceres* til en materiel beskrivelse, som filosoferne kalder det. Uanset ens standpunkt til dette principielle problem er det imidlertid uomtvisteligt, at vi med vort nuværende niveau af viden om hjernen ikke kan beskrive vore specifikke mentale kapaciteter som funktioner af hjernens tilstand eller organisering. Det bedste, man i overskuelig fremtid kan komme op med, er ret grove korrelationer, som viser, hvordan enkelte områder i hjernen eller enkelte typer af nerveceller er mere på arbejde i forbindelse med nogle mentale forhold fremfor andre. Det, vi imidlertid ved, er, at vi skal *lære* at organisere de indtryk, vor kontakt med omverdenen giver os, til oplevelser, som kan rapporteres til andre og forstås af dem. Hvordan vi skaber disse oplevelser, hvilke mentale kapaciteter der skal indlæres eller modnes for at kunne bidrage til denne skabelsesproces, er det den videnskabelige psykologis opgave at finde ud af. I denne begrænsede forstand er den generelle kognitionspsykologiske position i overensstemmelse med det, som ofte kaldes en konstruktivistisk filosofisk position. Men Foulkes er ikke meget for at gå ind i det, som ofte er en tilsyneladende endeløs filosofisk diskussion. Han undgår derved, også i sine teoretiske overvejelser, at identificere erkendelsespsykologien, det realvidenskabelige studie af menneskets mentale kapaciteter, med erkendelsesteorien, således som denne klassisk opfattes inden for filosofien.¹

Foulkes' ærinde er således realvidenskabeligt. Han konstaterer som en empirisk kendsgerning, at vort bevidsthedsliv indebærer evnen til at reflektere over og rapportere, hvad vi opfatter og husker, og til på dette grundlag at styre vor adfærd. Vor bevidsthed - i denne forstand af det - gør uomtvisteligt en forskel for vor adfærd. Store dele af vor adfærd, også den som

indebærer indlærte kropslige og mentale færdigheder, foregår imidlertid på en måde, som vi oplever som automatisk - og hermed mener Foulkes, at den foregår, uden at vi er bevidste om det. Men *når* vi er bevidste om, hvad vi gør, så gør denne bevidsthed også en objektivt observerbar forskel, både i vor adfærd og i den mentale funktionsmåde som er tilknyttet adfærden.

Det vigtigste anliggende har været at bestemme den funktionelle forskel mellem adfærd, som er tilgængelig for selvrefleksion, selvrapportering og erindring, og adfærd som ikke har disse egenskaber. Der er megen evidens, som indikerer, at i denne forstand gør bevidstheden en forskel; dvs. bevidst forarbejdelse er forskellig fra ikke-bevidst forarbejdelse og har andre funktionelle konsekvenser.² (Foulkes 1999, s. 12).²

I tråd med store dele af den moderne kognitive psykologi ser Foulkes således den videnskabelige opgave som en, der handler om på et eksperimentelt empirisk grundlag at fastlægge, hvilke mentale strukturer og processer der er involveret i skabelsen af vort bevidsthedsliv. Når studiet af drømme er særligt velegnet til dette, er det, fordi der i drømme produceres et bevidsthedsliv, som ikke er baseret på, eller er en reaktion på, vor perception af omgivelserne. Modsat det, der er tilfældet i vågentilstanden, er det, vi oplever i drømme, *alene* et resultat af vore egne mentale kapaciteter. I drømme handler det netop ikke om, hvordan disse kapaciteter udvikles og manifesterer sig i et virksomt forhold til omgivelserne eller som et produkt af en stimulus-respons historie, og vi kan heller ikke registrere sporene af det, som foregår mentalt i individets adfærd, når det drejer sig om drømme. Vi er alene henvist til, hvad drømmeren fortæller, han oplevede som sin drøm - skønt der er tale om en bevidst oplevelse, har den ingen andre adfærdsmæssige spor. Studiet af, hvordan vi drømmer, kan derfor give et særlig in-put i vores bestræbelse på at forstå, hvordan vore mentale kapaciteter er organiseret og fungerer i skabelsen af bevidste oplevelser, som kan rapporteres, simpelt hen fordi disse kapaciteter i forbindelse med drømme-produktionen kommer "renewet" til udfoldelse.

Dette generelle udgangspunkt betyder for Foulkes, at han ser sine studier af børns drømme i forlængelse af den kognitive udviklingspsykologi i traditionen fra Piaget. Hvor Piaget og hans medarbejdere via mange sindrigt tilrettelagte observationsituationer kortlagde de forskellige trin i udviklingen af børns mentale kapaciteter, ser Foulkes kortlægningen af børns drømmeliv som en tilsvarende - og parallel - kortlægning af de trin, der er involveret i udviklingen af børns evne til at have et bevidsthedsliv, som kan rapporteres til andre, dvs. et reflektivt bevidsthedsliv i en voksen forstand heraf.

¹ Se Hem 1997 for en mere filosofisk baseret argumentation for at holde erkendelsespsykologien og erkendelsesteorien adskilt. Efter min opfattelse, som argumenteret i denne artikel, fører det både til konkrete kategorifejl i argumentationen og til cirkelslutninger, som destruerer legitimiteten af både de filosofiske og de psykologiske problemer, dersom man ikke fastholder, at erkendelsespsykologi og erkendelsesteorien er to forskellige problemkredse. Se også Engelsted 1997, s. 73ff.

² "The primary issue has been to determine the functional differences between behavior that is accessible to self-reflection, self-report and self-recollection, and behavior that does not have these properties. There is much evidence to suggest that in this sense, consciousness does make a difference; that is, conscious processing is different from nonconscious processing and has different functional consequences" (Foulkes 1999, s. 12).

Foulkes ser således vor evne til at have drømme som en manifestation af det, han kalder symbolske færdigheder - det jeg lidt bredere har kaldt mentale kapaciteter. De fleste af de drømme, voksne har, er relativt velordnede billedfortællinger, med et drømmejeg som oplevelsens subjekt i en setting, der opleves som en troværdig omverdensanalog. Både konstruktionen af denne omverdensanalog og de emotionelle og kognitive betydninger, som manifesteres i drømmens fortællinger, forudsætter anvendelse af nogle symbolske færdigheder, som det umiddelbart er svært at tro på, at små børn er i besiddelse af. Ved at undersøge, hvordan børns drømmeliv udvikler sig, og ved at sammenholde deres drømmeliv med, hvad vi ellers ved om deres vågne mentale kapaciteter, og deres vågne liv, kan vi lære noget om, hvordan og i hvilken rækkefølge de symbolske færdigheder, som er forudsætningen for et reflekstivt bevidsthedsliv, udvikles.

I de næste tre afsnit vil jeg sammenfatte de vigtigste resultater fra den longitudinelle undersøgelse, organiseret i de tre aldersgrupper jeg her arbejder med. Eftersom disse resultater i nogle henseender strider mod, hvad mange mener at vide, og mod deres erfaringer fra egne børn, vil jeg gøre en del ud af de praktiske og metodiske omstændigheder ved observationerne. Hensigten hermed er dels at vise, hvilken usikkerhed disse resultater er behæftet ved, dels - og ganske særligt - at skabe et grundlag for en kvalificering af den tvivl, man med nødvendighed må have over for observationer, som dementerer det, som man troede var rimeligt veletablerede kendsgerninger. I det afsluttende afsnit vil jeg så se nærmere på, hvilken lære Foulkes, på grundlag af resultaterne af undersøgelserne af børns drømme, drager om menneskets psykologi mere generelt.

Småbørns drømme (3-5 år)

Det første, og for forskerne ret overraskende resultat af undersøgelsen var, at der var så få drømmerapporter fra småbørnene. Hvis man regnede dette ud som frekvensen af rapporterede drømme fra REM-opvågningerne, var medianen for børnene kun 15%, mens den for voksne er hen imod 90%. Gennemsnittet for børnene lå dog noget højere (27%), noget som skyldtes, at to af børnene havde meget høje (og måske tvivlsomme, det kommer jeg tilbage til) rapporteringsfrekvenser. Når dette lave tal i første omgang var overraskende, var det, fordi Foulkes og hans medarbejdere i udgangspunktet delte de opfattelser om børns drømme- og fantasiliv, som var den konventionelle visdom i slutningen af tresserne. På det tidspunkt var der også en større tro på den entydige sammenhæng mellem REM-søvn og drømme - og man vidste, at børn havde mere REM-søvn end voksne.

Børns fantasibaserede vågenliv i leg og deres omfattende tid i REM, når de sover, havde også skabt en forventning om, at deres drømme kunne være både omfattende og fantasifulde. Men de drømme, som småbørnene rapporterede, viste sig at være korte og som regel bestående af et eller nogle få statiske billeder. Den typiske længde på drømmerapporterne fra småbørnene var 13-14 ord, og ingen rapport var længere end 50 ord. Til sammenligning var den typiske rapport fra de 9-11

årige børn 60-70 ord (Foulkes 1982, s. 48). Indholdet i småbørnenes drømme var som regel statisk. Der var kun lidt bevægelse i de rapporterede drømme, og selvrepræsentationen i drømmene var oftest statisk eller fraværende. Der var skikkelser i bevægelse i kun 26% af drømmene, og kun i 13% af drømmene bevægede drømmejeg'et sig. Begge disse aspekter ved drømmen er næsten altid til stede i ældre børns og voksnes drømme. Der var som regel heller intet, der kunne ligne en historie i småbørnenes rapporter. Småbørnene drømte også sjældent (4-6% af rapporterne) om social interaktion, og der var hverken behagelige eller ubehagelige følelser tilknyttet den interaktion, som fandtes. Forskellige former for social interaktion, og de dertil knyttede følelser, er et typisk tema i voksnes drømme. Alt dette viser, at småbørnenes drømme ikke bare er forskellige fra voksnes drømme, men også fra drømme fra de samme børn på et senere alderstrin.

Foulkes opsummerer disse resultater i en metafor, idet han siger, at hvis ældre børn og voksnes drømme kan sammenlignes med en film, så er småbørns drømme mere som lysbilleder. Denne metafor henviser til manglen på narrativ struktur i småbørnenes drømme samt til manglen på bevægelse og dynamik i de forestillingsbilleder, børnene rapporterede som deres drømme. Lige så centralt er det, at det drømmejeg, som er den næsten universelle tilstedeværelse som drømmens oplevende og agerende omdrejningspunkt i voksnes drømme, ikke var et agerende subjekt i småbørnenes drømme - hvis det overhovedet fandtes. Fraværet af social interaktion og fraværet af et oplevende og agerende drømmejeg som drømmeoplevelsens centrum indebærer ligeledes et næsten totalt fravær af affekt eller følelser i børnenes drømmerapporter. Ganske særligt understreger Foulkes, at fraværet af negative følelser kom som en overraskelse - kun en af småbørnenes drømme havde, hvad man kunne kalde en negativ afslutning. Dette skal dels ses i lyset af den forestilling, mange har om, at børn ofte skræmmes af deres drømme, dels i lyset af at man regner med, at omkring to af tre voksne drømme har et negativt eller ubehageligt indhold.

Indholdsmæssigt havde småbørnenes drømme to typiske temaer. Dels rapporterede de om drømme, hvor kropstilstande var det centrale, typisk situationer hvor det drejede sig om søvn eller sult, f.eks.: "Jeg sov og i badekarret", og "Jeg sov ved sodavandmaskinen, som du får Cola fra." (Foulkes 1999, s. 159).³ Denne type af drømme udgjorde hele 45% af småbørnenes rapporter. Sådanne drømme findes også, men er relativt sjældnere hos ældre børn og voksne. Særlig søvndrømmene, som var de fleste blandt småbørnenes drømme, er næsten fraværende i senere aldersgrupper. Det andet typiske tema var dyreskikkelser; børnene drømte om "en fugl som synger", "en kalv i stalden", "kyllinger som spiser majs" (Foulkes 1999, s. 60). Dyreskikkelser fortsatte med at være relativt hyppige i drømmene hos børnene i aldersgruppen 5-9 år, men de aftog med årene og forsvandt næsten helt, efter at børnene var blevet 10-11 år. Foulkes tror, at disse dyreskikkelser i søvndrømmene fungerer som erstatning for den manglende selvrepræsentation hos småbørnene, uden at han kommer nærmere ind på, hvad han præcist mener med det. Men

³ Dette var de to drømme, Dean, 4 år og 8mdr, rapporterede efter 15 vækninger fra REM (13%) i sit første år i søvnlaboratoriet.

selve synspunktet understøttes af den kendsgerning, at når børnene i 7-8 års alderen begyndte at have drømme med aktiv selvrepræsentation, blev disse dyredrømme sjældnere, for at forsvinde næsten helt når børnene blev 11-13 år.

Den første overvejelse, man må gøre sig over for disse observationer, er, hvor troværdige eller pålidelige de er. Den tvivl, man kan have over for observationernes pålidelighed, kan man stort set sige handler om to forskellige forhold. En type indvendinger bygger på nogle kognitionspsykologiske forhold i forbindelse med børnenes rapportering. En anden type tvivl tager sit afsæt i de mere socialpsykologiske forhold i selve interview-situationen. Den centrale kognitionspsykologiske indvending handler om vanskeligheden med at vurdere, om det relative fravær af drømmerapporter fra børnene skyldtes, at de ikke havde noget at rapportere - eller om det skyldtes, at deres *evne* til overhovedet at rapportere deres oplevelser er begrænset, dvs. at deres uudviklede sproglige evne begrænser rapporterne. Den anden hovedlinje handler om, at den sociale situation, nemlig at børnene sov i laboratoriet, er fremmed for dem, og at rapporterne fra søvnlaboratoriet derfor er mindre troværdige end de anekdotiske rapporter, man får fra børn, som fortæller drømme i deres hjemmemiljø. Beslægget hermed er en forestilling om, at børn - og især små børn - vil have en stærk tilbøjelighed til at fortælle voksne det, disse forventer at høre i en interview-situation. Kognitionspsykologen Foulkes får derfor de svar på sine interviewspørgsmål, som gør ham glad, mens forældre får de svar, som gør dem glade.

Lad os tage det kognitionspsykologiske rapporteringsproblem først. Foulkes anerkendte selvsagt dette som et reelt problem, og man gjorde sig forskellige former for anstrengelser for at finde ud af, hvor reelt det var. Det var for det første ikke oplagt, at småbørnene overhovedet havde noget begreb om, hvad ordet "drøm" betyder. Ganske særligt, kan man sige, i lyset af at et centralt resultat af undersøgelsen jo er, at de fleste børn antagelig ikke selv har oplevet "drømme", således som de voksne taler om denne type oplevelser. I interviewene af småbørnene brugte man derfor ofte andre formuleringer, da man vækkede børnene, som: "Så du noget, før jeg vækkede dig?" "Husker du noget fra da du sov?" o.lign., tilpasset det enkelte barn. Hvis man så anerkender, at børnene oftest forstår spørgsmålet i interview-situation, er det næste problem at vurdere, hvorvidt forskellene i de rapporter, man fik fra børnene, primært var et udtryk for forskelle i de visuelle forestillingsbilleder, børnene rapporterede om, eller om det var et udtryk for forskelle i børnenes formuleringsevne. De rapporter, man fik, søgte man derfor at sammenholde med andre data om børnene, som kunne fortælle noget om deres kognitive og sproglige evner. Man havde en sprogforståelsestest af børnene, hvor blandt andet deres forståelse af ordet "drøm" indgik. Man havde også generelle evnetests af børnene, herunder af deres generelle sproglige formåen. Dersom der var en sammenhæng mellem, hvilke børn der var gode til at formulere sig, og hvilke der kunne give fyldige rapporter om drømme, burde både rapporteringsfrekvensen og kvaliteten af de drømme, som blev rapporteret hænge sammen med børnenes sproglige evne. Men det gjorde de ikke. Hverken småbørnenes forståelse af ordet "drøm" eller deres generelle formuleringsevne hang sammen med frekvensen eller kvaliteten af deres drømmerapporter .

Foulkes mener derfor, at rapporteringsfrekvensen var en reel indikator på forekomsten af småbørnenes natlige forestillingsbilleder. Dette understøttes yder mere af, at der *var* en sammenhæng mellem børnenes præstationer på en test, som indikerer noget om deres evne til at have visuelle forestillingsbilleder (Block-design delen af WISC, som er en meget anvendt intelligencetest for småbørn) og frekvensen og kvaliteten af deres drømmerapporter.⁴

En anden indgangsvinkel til valideringen af småbørnenes drømmerapporter er forholdet mellem rapporter fra NREM-perioden og rapporter fra REM.⁵ Foulkes havde selv, nogle få år før denne undersøgelse blev igangsat, påvist, at man kunne få helt op til 60% rapporter om erindrede forestillingsbilleder fra NREM, hvis man spurgte lidt anderledes, end man indtil da havde gjort, og hvor man kun fik rapporteringsfrekvenser på 10-15% fra NREM.⁶ De fleste småbørn rapporterede ingen drømme fra NREM - de eneste, der gjorde det, er de to småbørn, som Foulkes troede fabulerede og ikke rapporterede, jeg kommer tilbage til dem nedenfor.⁷ Vigtigt er her, at de første NREM-rapporter fra børnene begyndte at optræde nogenlunde samtidig med, at børnenes REM-drømme begyndte at antage en frekvens og en skikkelse, som lignede voksnes drømme, dvs. omkring 7-års alderen. Underligt nok nævner Foulkes ikke, at voksnes typiske NREM-drømme har kognitionspsykologiske karakteristika, som i vigtige henseender minder om småbørnenes drømme - de er også oftest statiske billeder uden narrativ sammenhæng.⁸ Man kan mene, at småbørnenes stati-

⁴ Jeg kommer tilbage til denne sammenhæng i den opsummerende diskussion.

⁵ NREM (Non-REM) er en standardbetegnelse for den del af søvnen som ikke er REM, typisk de "dybe" søvn-faser 3 og 4.

⁶ Hvor man før havde spurgt forsøgspersonerne, om de huskede "en drøm", da de blev vækket, spurgte man efter, om de overhovedet huskede noget.

⁷ For god ordens skyld, Foulkes udtrykker sin tvivl, men denne tvivl indebærer ikke, at han anser rapporterne fra disse to børn som invalide - de indgår i de forskellige sammentællinger på linje med de andre rapporter. Der filles ikke med data for at få resultater, som ser pæne ud. Men i *tolkningen* af data lægger han sin tvivl om disse to børns rapporter til grund.

⁸ En grund til dette kan være, at karakteren af de typiske NREM-drømme ikke er ganske afklaret. Da de først blev rapporteret - af Foulkes og andre i begyndelsen af tresserne - understregede man i den videnskabelige litteratur NREM-drømmenes forskellighed fra REM-drømme; noget som måske skyldtes, at man på dette tidspunkt stadig havde teoretiske forestillinger og videnskabelige ambitioner hængt op på håbet om at sammenkæde den neurofysiologiske og biologiske udforskning af REM-søvnen med det kognitionspsykologiske studie af drømme. Eftersom denne ambition for en del kognitionspsykologer (og Foulkes er en af dem), opgives, og man vender sine teoretiske ambitioner mod "rene" kognitionspsykologiske modeller, begynder man at understrege den essentielle ensartethed af de visuelle forestillingsbilleder under REM-søvn og NREM-søvn. Men så sent som i 1985 giver Foulkes en beskrivelse af den typiske NREM-drøm som forskellig fra den typiske REM-drøm - også selv om han understreger, at der er en del overlap i rapporterne fra de to søvnfaser (se Foulkes 1985 og diskussion heraf i Hem 2002, kap.6). I bogen fra 1999 siger han imidlertid, som en given kendsgerning, at den eneste forskel på REM-drømme og NREM-drømme hos voksne er, at drømmerapporterne fra NREM jævnt hen er kortere (Foulkes 1999, s. 79). Se også Antrobus 1983; Foulkes & Schmidt 1983). Foruden skiftet i det teoretiske fokus kan en grund til denne ændring i opfattelsen af

ske, NREM-lignende, drømme understøtter et af hans centrale teoretiske synspunkter, nemlig at hjernens forskellige neurofysiologiske tilstande under søvn danner mere eller mindre gunstige betingelser for udfoldelsen af en essentielt psykologisk kapacitet til narrativ billeddannelse, og at det er denne kapacitet, småbørnene endnu ikke har udviklet og derfor heller ikke kan udfolde, selv under de gunstigste neurofysiologiske betingelser.

Den socialpsykologiske indvending mod resultaternes validitet havde Foulkes også gjort sig nogle overvejelser om. Den centrale vanskelighed, således som han så det, var her at formidle til børnene, at man var lige så interesseret i det, de havde at sige, når de ikke havde noget at fortælle, som når de kunne fortælle noget. Småbørnene havde jo ikke nogen forhåndsforståelse af, hvad et "interview" var, og hvad der var deres forventede rolle, når de om natten blev vækket og bedt om at fortælle, om de kunne huske noget, fra da de sov. Vanskeligheden er at sondre mellem, hvad der var børnenes rapporter om deres oplevelser under søvn, og hvad der var deres deltagelse i en fantasileg, hvor det handlede om at komme med det bedste bidrag. Eller hvad der på den anden side var et svar, som tillod, at man fik lov til at sove igen.

Foulkes og hans medarbejdere gør deres bedste med dette i form af instrukser til børnene om, hvad der skulle ske i løbet af natten. De gav sig god tid til, at børnene blev kendt med de omgivelser, de skulle sove i, og de mennesker, som arbejdede der, samt med de særlige ledninger, de skulle have på hovedet, mens de sov. Foulkes fortæller, at det var nemt nok med børnene - de vænnede sig hurtigt til både omgivelserne og til de sære ledninger, og de bekymrede sig tilsyneladende ikke om deres natlige præstationer. Men det var sværere at overbevise nogle af forældrene om, at det netop ikke handlede om at "præstere drømme" - og Foulkes er ikke sikker på, at det lykkedes i alle tilfælde. Man kan derfor ikke udelukke, at nogle af børnene har været optaget af, at de skulle have noget at fortælle, når de blev vækket, så de kunne berolige deres ivrige forældre, som ville spørge dem, om "de havde gjort det godt i laboratoriet i nat".

I selve interviewsituationen sikrede man sig, at børnene var vågne, før man startede selve interviewet. Både i de tilfælde, hvor man fik et negativt svar på spørgsmålet, om de huskede noget, fra før de blev vækket, og i de tilfælde, hvor man fik et langt og fantasirigt svar, blev det søgt verificeret, at

NREM-drømmene være, at det er så svært at få talfæstet pålidelige observationer af den art af kvalitative forskelle, man mener at observere. De enkelte forskningsresultater er derfor også svære at reproducere med nogen grad af nøjagtighed. Den skeptiske, naturvidenskabeligt orienterede kognitionspsykolog kan derfor have en tilbøjelighed til i sine overvejelser at nøjes med at bygge på den art af data, som utvetydigt kan reproducere - og forskellen mellem drømmerapporternes længde fra REM og NREM er her det mest konsistente og entydige resultat.

Som det er fremgået, er jeg imidlertid ikke overbevist af denne nøgternhed - det ser for mig ud, som om man dermed kommer til at overse, hvad der ser ud som en vigtig kvalitativ forskel. Men jeg har jo også bevaret den mere romantiske ambition om at få biologien og psykologien til at hænge sammen. Det passer bedst i mit kram, hvis der rent faktisk er en kvalitativ forskel på de typiske REM-drømme og de typiske NREM-drømme.

barnet havde forstået spørgsmålet og havde forsøgt at svare på det. Man gjorde det ved at spørge, om de var sikre på, at de ikke huskede noget; eller sikre på, at det, de fortalte, handlede om det, som de havde oplevet, lige før de blev vækket. Børnenes tilkendegivelser blev altid accepteret som det sidste ord. Umiddelbart efter hvert interview udfyldte interviewerens imidlertid et skema med forskellige vurderinger af interviewsituationen, herunder indtrykket af hvor vågent barnet var, en umiddelbar vurdering af dets sindstilstand, og af hvor godt man troede, interviewspørgsmålene var blevet forstået.

Når Foulkes troede, at et par af småbørnene, en dreng og en pige, i de første år fabulerede snarere end fortalte om deres natlige forestillingsbilleder, så byggede han dels på disse rapporter fra interviewsituationen. Vigtigere var imidlertid, at disse to børns rapporteringsfrekvens var klart i kontrast til de andre børns; de rapporterede om drømme ved henholdsvis 57% og 71% af vækningerne, og dette skal ses i forhold til en median for alle børnene på 15%. Dertil kommer, at disse to børn var de eneste to, hvis rapporteringsfrekvens *gik ned*, efter hånden som de blev ældre. Foulkes tolker dette sidste således, at de begyndte at få drømme, og derfor forstod, hvad der blev spurgt til. Denne tolkning understøttes af, at disse to børn ikke viste nogle særlige kognitive kapaciteter i evnetestene, som kunne forklare, at deres rapporteringsfrekvens var markant højere end de andre børns. Endelig vidste man om netop disse to børn, fra adfærdsobservationerne i børnehaveopholdet, at de var særligt føjelige og afhængige af voksenkontakt. Deres tilbøjelighed til at fortælle den voksne det, de troede, han gerne ville høre, kunne man derfor mene var mere udpræget hos disse to end hos de andre børn. Set med mine øjne virker alle disse argumenter overbevisende. Jeg føler mig overbevist om, at de to børns meget høje rapporteringsfrekvens skyldtes, at de har fabuleret snarere end fortalt om deres forestillingsbilleder i deres første år i søvnlaboratoriet. Men er disse argumenter overbevisende, når det gælder den tvivl, som kan rejses om pålideligheden af disse to børns rapporter, så vender argumenterne jo også den anden vej. Når de andre tolv børn så sjældent kunne fortælle forestillingsbilleder i de første par år, og når deres rapporteringsfrekvens var stigende med alderen og - endelig - når man netop kunne påvise en sammenhæng mellem variationerne i deres rapporteringsfrekvens og den særlig test, som indikerede evnen til at have forestillingsbilleder, er der god grund til antage, at deres rapporter er til at stole på, at de kan anses som troværdige rapporter om forekomsten af børnenes erindrede forestillingsbilleder under søvn.

Hvis småbørn ikke har drømme, således som vi forstår dette, hvad er det så, der foregår, når de vågner fra onde drømme, som de fortæller om til deres trøstende forældre? Det første, der skal siges herom, er, at nogle af sådanne angstopvågninger er det, som på engelsk kaldes "night terrors". Dette er en adfærdsmæssig og neurologisk rimelig veldefineret teknisk term i faglitteraturen. På dansk vil jeg kalde det natte-terror, og jeg vil i kapitel 13 beskrive dem nærmere i sammenhæng med en beskrivelse af mere sædvanlige angstdrømme. Natte-terror opstår i den dybeste og mest drømmeløse del af søvnperioden. De er ret almindelige hos mindre børn og aftager med årene, og de er meget sjældne, men dog forekommende, blandt voksne. Man ved ikke, hvad de skyldes,

men gætter på en eller anden neurologisk fejlfunktion i forbindelse med den helt dybe søvn.

Den anden kilde til fejlfortolkninger af småbørns oplevelser under søvn tilskrives Foulkes forskellen på opvågnings-situationen i laboratoriet og i hjemlige omgivelser. I laboratorie-situationen vækkes børnene ret hurtigt af en ekstern kilde, og de orienteres med det samme af interviewereren om, hvor de er og spørges om, hvad der skete, før de blev vækket. Det er intet uklart eller skræmmende i denne situation, den har simple adfærdsmæssige krav, som børnene er velkendte med. I dagliglivet sker opvågningen ofte uden en ydre kilde, og den kan ske langsomt med svingninger frem og tilbage i søvntilstanden. Børnenes opmærksomhed orienteres ikke af nogle ydre stimuli i forbindelse med opvågningen, og de skal selv orientere sig i et mørkt rum, hvor de er alene. Dette er nogle gange skræmmende, og skræmmende fabuleringer, som giver mening til angsten, er en nærliggende respons. Disse fabuleringer fortælles så som "drømme" til de bekymrede voksne, som kommer for at trøste dem, og som spørger dem, hvad de drømte, som skræmte dem så meget, at de vågnede.

Underskolebørns drømme (5-9 år)

Den store udvikling i børnenes evne til at drømme fandt sted, fra de var fem-seks år, til de var otte-ni - med noget der så ud som et par dramatiske spring i udviklingen, da børnene var omkring syv år gamle. Dette "spring" tog som regel et halvt års tid. I begyndelsen af denne periode, da børnene var fem-seks år, havde de stadig småbørnsdrømme, men drømmene blev længere, og de første drømme med egentlige begivenheder blev rapporteret. De første pålidelige NREM-rapporter begyndte også at vise sig (i 6% af opvågningerne), først hos de børn som oftest rapporterede drømme fra REM. Derefter blev

drømmene længere og mere dynamiske, og frekvensen af drømmerapporter steg mærkbart; medianen er 31% af opvågningerne for børn mellem 5 og 7 år. Men drømmejeg'et var fremdeles passivt. Endelig kom der drømme med et aktivt drømmejeg, der deltog i begivenhederne i drømmene og reagerede på dem med tanker og følelser. Ved periodens slutning, da børnene var omkring ni år, havde de drømme, som formæssigt var nogenlunde som voksnes drømme, selv om de ikke kunne rapportere dem nær så ofte som voksne (43% af opvågningerne mod de voksnes ca. 90%), og selv om deres indhold var anderledes end i de voksnes drømme. De ni-åriges drømme afspejlede imidlertid den livsverden, de levede i, og det, de var optaget af, på nogenlunde samme facon, som voksnes drømme afspejler, hvad de er optaget af i deres liv.

Disse observationer kan sammenfattes som tre stadier i udviklingen af evnen til at drømme. Denne udvikling er skematisk fremstillet således af Foulkes (i Foulkes 1999, s. 75ff):

Stadie 1 er så småbørnenes (3-5 år) drømme. I Stadie 2, som udvikler sig, frem til børnene er ca. syv år, begynder der at finde simple begivenheder sted i drømmene, og drømmebillederne antager stadigt oftere den typiske dynamiske og filmiske karakter, som man finder i voksnes drømme. I Stadie 3, som typisk indtræder, når barnet er lidt over syv år, rapporteres de første drømme, hvor begivenhederne er struktureret som mere komplicerede narrativer og med drømmejeg'et som en aktiv og responderende deltager. Denne opdeling i tre stadier i udviklingen af børns drømmeevne skal opfattes som markeringer af den omtrentlige alder børn har, når der typisk (median) første gang rapporteres nogle centrale egenskaber ved drømmene. Som med andre udviklingsbaserede mentale kapaciteter fortsætter børnene ofte i en tid at have drømme, som hører til i de foregående stadier - men de bliver stadigt færre og falder efterhånden helt bort.

Skema 2

Stadier af udviklingen af REM-drømme hos børn

Stadier

	0	1	2	3
Ca. alder	0-3 år	3-5 år	5-7 år	7-9 år
Drømmefrekvens	Ingen	Sjældent	Sjældent, men stigende	Relativt ofte
Drømmens form	-	Isolerede begivenheder	Enkle begivenhedssekvenser	Komplekse narrativer
Drømmebilledernes karakter	-	Statiske	Dynamiske, filmiske	Dynamiske, filmiske
Aktivt drømmejeg	-	Fraværende	Fraværende	Nærværende

Den centrale observation, der beskrives ved en sådan sammenfatning i stadier, er, at der foreligger en *regelmæssigt fremadskridende udvikling*, således at de første drømme, et barn rapporterer om, altid har en Stadie 1-karakter, dernæst

rapporteres der om drømme tilhørende Stadie 2, før børnene endelig kan rapportere om Stadie 3 -drømme. Blandt de 14 børn, som deltog i Foulkes undersøgelse, var der 13, hos hvem man kunne observere, at deres drømme udviklede sig fra Stadie 1 til Stadie 2, og hos 12 af de 14 børn udviklede deres

drømme sig fra Stadie 2 til 3. Dette er Foulkes meget tilfreds med. Han mener, dette afspejler en lovbundet regelmæssighed, givet de mange usikkerheder, dvs. både mulig overrapportering og underrapportering, som altid vil foreligge i denne art af undersøgelse. Det virker også overbevisende på mig - og meget tankevækkende - at de sondrende egenskaber mellem stadiene i udviklingen af drømmene er så centrale psykologiske egenskaber som narrativitet, dynamik i billeddannelsen og selvrepræsentationen i drømmene.

Overgangen fra Stadie 1 til 2 kunne typisk (median) observeres, da børnene var 7,1 år, mens overgangen fra Stadie 2 til 3 typisk kunne observeres, da børnene var 7,4 år. Dette er meget tæt. Men fordi det er så tæt, er det så meget mere bemærkelsesværdigt, at rækkefølgen på stadiene konsistent kan observeres hos næsten alle børnene. I den senere tværnsnitundersøgelse, hvor børnene blev opdelt i aldersklasser, observerede man de filmiske drømme pålideligt hos de 7-årige, mens det aktive drømmejæg først blev pålideligt observeret hos de 8-årige. Foulkes konkluderer, som følger:

Det overordnede billede, som træder frem ved begge undersøgelser, er således, at på et tidspunkt omkring syv års alderen bliver børn i stand til at forestille sig små sekvenser af begivenheder og aktiviteter i deres drømme, men det er først noget senere, at de bliver i stand til at placere en selvkarakter ind denne for nylig aktiverede drømmeverden. (Foulkes 1999, s. 76).¹

Denne udvikling og dette skift er bemærkelsesværdigt. Foulkes og hans medarbejdere var selv sagt interesserede i at finde ud af, om de med deres mange tests og standardiserede adfærdsobservationer kunne lokalisere nogle forhold, som hang sammen med, hvornår det konkrete barn gennemgik de forskellige stadier. De kan ikke påvise nogle *meget* stærke eller markante sammenhænge mellem testdata og drømmedata. Men Foulkes fremhæver et par sammenhænge, som, selv om de ikke hele tiden er lige markante, dog er relativt konsistente og pålidelige (dvs. statistisk signifikante) i flere aldersgrupper. Det mest slående er her den tidligere nævnte sammenhæng mellem tests på børnenes visuelle og rumlige evne (typisk Blok-design delen af Wechsler) og frekvensen af rapporterede drømme. Dette antyder, at selve evnen til at producere drømme, og den lethed, hvormed man producerer dem, hænger sammen med dels evnen til at skabe sig et indre billede af genstande i rummet, og dels evnen til at bearbejde dette indre billede i sin fantasi. Denne sammenhæng understreges af, at et brødrepar, der tilhørte den gruppe, som man supplerede den ældste gruppe med, da børnene her var mellem 11 og 13 år, antagelig havde en særlig neurologisk defekt. Deres generelle intelligens og skoleresultater var normale - men deres testresultater på Blok-Design-testen var på 6-års stadiet. Disse to drenge havde næsten ingen rapporterede drømme i laboratoriet. I en undersøgelse inspireret af disse data fra Foulkes har

¹ "The big picture that emerge from both studies, then, is that somewhere around the age of 7, children become capable of imagining small sequences of events and activities in their dreams, but it is only somewhat later that they become capable of inserting a self character into this newly activated dream world ." (Foulkes 1999, s. 76).

Stephen Butler undersøgt en gruppe af voksne, der ikke huskede deres drømme i dagliglivet. Da disse "ikke-drømmere" derefter sov i søvnlaboratoriet, kunne Butler påvise en signifikant sammenhæng mellem frekvensen af deres drømmerapporter og deres scores på Block-Design-testen (Butler & Watson 1985).²

Sammenhængen mellem testene på børnenes visuelle og rumlige evner og frekvensen af deres drømme aftager tilsyneladende i takt med, at børnene bliver ældre. Den eksisterer antagelig, men var ikke signifikant påviselig for aldersgruppen 11-13 år, hvis man trak de to drenge med den sandsynlige hjerneskade ud af materialet. Sammenhængen fandtes ikke blandt de 13-15-årige. Dette indikerer, at evnen til at forestille sig genstande i rummet skal have nået et bestemt udviklingsniveau, for at rigtige drømme skal kunne produceres, og endvidere at de fleste individer når dette niveau, når de er mellem syv og ni år gamle. Når dette niveau først er udviklet, er yderligere forskelle i evnen til at forestille sig genstande i rummet (som jo er en evne, der kan udvikles og kultiveres som en matematisk evne) uden betydning for, om man drømmer.³

Drømmeens narrative kvalitet udviklede sig videre, efter at den først havde manifesteret sig, da børnene var omkring syv år. Hos de lidt ældre børn var der en sammenhæng mellem denne kvalitet ved drømmene og børnenes sproglige evne. Som Foulkes bemærker, er dette forventeligt - men det er et forhold, som næppe har noget at gøre med den specifikke evne til drømme. Det er mest nærliggende en simpel konsekvens af udviklingen og differentieringen af børnenes verbale og sociale færdigheder og - i sammenhæng med dette - af en mere nuanceret forståelse af den sociale verdens begivenheder.

Det mest slående resultat af den longitudinelle undersøgelse, og et resultat, som blev solidt bekræftet ved tværnsnitundersøgelsen, var den *sene tilsynekomst af et aktivt drømmejæg* i børnenes natlige forestillingsbilleder. "... dette fund indikerer den overraskende mulighed, at børn ikke visuelt kan forestille sig selv som handlende i verden, før de er 7 eller 8 år. Hvis dette er rigtigt, vil det virkelig være en ny opdagelse med tilsyneladende omfattende implikationer for forståelsen af de forskellige mentale verdener i den tidlige barndom og i det senere voksenliv." (Foulkes 1999, s. 94).⁴ Disse "immense implications" er bl.a., at den klassiske sondring mellem de to selvbegreber "jeg" og "mig" - "jeg" som aktør i min verden og "mig" som et objekt for min og andres erkendelse - ikke er

² Man kan undre sig over, at Foulkes her ikke inddrager den neuropsykologiske evidens, som peger i retning af denne sammenhæng mellem den rumlige forestillingsevne og drømme, jfr. diskussionen heraf i kapitel 7.

³ Men her fortæller Butler & Watsons undersøgelse tilsyneladende en anden historie - de kunne jo netop vise, at der eksisterede en sammenhæng mellem deres forsøgspersoners testresultater og deres drømme-frekvens, når de blev vækket fra REM. Selv om deres forsøgspersoner var særligt udvalgte - det var kun personer, som ikke huskede deres drømme uden for laboratoriet - må man sige, at spørgsmålet om sammenhængen mellem drømme-frekvens og den visuo-spatiale evne hos voksne, er uafklaret.

⁴ "... this finding suggested the startling possibility that children can't visually imagine themselves acting in the world until ages 7 or 8. If true, that certainly would be a novel observation with seemingly immense implications for understanding the different mental worlds of early childhood and later adult life." (Foulkes 1999, s. 94)

udviklet hos os, før vi er hen i mod otte år. Denne sontring ligger imidlertid implicit i næsten alt, hvad vi udtrykker til hinanden, og hvad vi siger om os selv. Den art af refleksivitet, eller i Foulkes' sprogbrug, bevidsthed, som er en indbygget del af vor voksne oplevelsesmåde, og som indgår som tavs forudsætning i vor kommunikation med hinanden, har bl.a. sontringen mellem "jeg" og "mig" som del af sine forudsætninger. Børn bruger som regel ordene "jeg" og "mig" gnidningsløst i de fleste sociale sammenhænge, men drømmeundersøgelserne indikerer, at de ikke har den samme oplevelsesmæssige reference for den sontring, termerne henviser til, som voksne har - simpelthen, fordi deres kognitive kapaciteter ikke er udviklede nok til, at de kan danne sig en forestilling, som ordet "mig" kan referere til. Hvis dette viser sig at være rigtigt, kan mange data i de undersøgelser, som er baseret på, hvad børn sproglig udtrykker om, hvordan de oplever begivenhederne, vise sig at være misforståede.

Hvis det oplevelsesmæssige grundlag for sontringen mellem "jeg" og "mig", og dermed muligheden for den art af refleksiv bevidsthed, som forudsætter denne sontring, mangler hos små børn, er det også et godt bud på, hvad der er involveret i det, som kaldes barndomsamnesien - den kendsgerning, at de færreste har "normale" erindringer fra deres tilværelse, før de er 5-7 år. Hvis man ikke har mental kapacitet til at forestille sig selv som aktør i verden, mangler det centrale knudepunkt for forankringen af erindringen af personlige oplevelser. Dette vil sige, at det, kognitionspsykologerne kalder den episodiske erindring som en evne til selvstændig at kunne genkalde sig erindringen om begivenheder, man har oplevet, ikke er udviklet som en *pålidelig* mental kapacitet, før man er 7-8 år.

Foruden at dette er et godt bud på, hvad der er involveret i barndomsamnesien, giver det også god mening i forståelsen af småbørns vidneudsagn. Uden en pålidelig evne til at skabe et mentalt forestillingsbillede om sig selv som deltager i verden er spørgsmålet om virkelighedsoverensstemmelsen mellem ens erindring og de faktiske begivenheder meningsløst. At det kan forholde sig sådan, understøttes af den karakter, interviews med småbørn med nødvendighed antager. De foregår på den måde, at den voksne interviewer præsenterer barnet for forslag til, hvad der kan være sket - og at barnets bidrag primært er at bekræfte eller afkræfte dette (se Berntsen 1999 for eksemplificering og diskussion). Men det er ikke sikkert, at barnet forstår sin egen rolle i sådanne situationer, hvis det ikke har noget begreb om, hvad det overhovedet betyder at bekræfte eller afkræfte en således formuleret potentiel erindring. Barnet har muligvis ingen mental skabelon eller matrice, som gør det meningsfuldt for det at svare på spørgsmålet om, hvorvidt de begivenheder, som foreslås af den voksne, så også passer med dets erindring. Simpelt hen fordi barnet ikke *har* nogen erindring i den forudsatte betydning, som den voksnes foreslåede fortælling kan passe med.

En indvending mod det billede af småbørns mentale liv, der tegnes af disse data og disse overvejelser, er, at småbørn, fra de er fire-fem år gamle, netop bruger en betydelig del af deres vågne tid til at lege fantasilege. I fantasilege går de ind i forskellige roller og udformer historier, som de spiller. De forhandler både script og rollebesætninger i deres historier, og de kan udvise både stor fantasi og megen psykologisk fleksibi-

litet i bestræbelsen på at fastholde legens sceneri som rammen om en fælles fantasilege. Det er også sådan, at børnene er meget klar over forskellen mellem fantasien og virkeligheden. Der gælder andre regler i legen end i virkeligheden - nemlig dem man selv finder på og kan blive enige om - og ve den, som ikke respekterer grænsen. Man stopper også legen i det øjeblik, virkeligheden så at sige sætter sig gennem som fælles realitet, f.eks. hvis en af deltagerne bliver for engageret og opstemt, eller en af deltagerne slår sig - for alvor, eller uden for legen, som man så siger. Fantasilegene og deres dominerende plads i børns liv, fra de er fire-fem år, vidner om en veludviklet evne til narrativ kreativitet og en evne til at påtage sig forskellige identiteter, som tilsyneladende dementerer det billede, udviklingen af børnenes drømme tegner af børnenes mentale liv og deres mentale kapaciteter.

Jeg tror, at svaret på denne indvending skal søges i en sontring mellem evnen til at fabulere i en konkret situation, og evnen til - uafhængigt af omgivelser og omverdenskontakt - at danne sig et forestillingsbillede af en situation, hvor man selv er aktør, og på en velovervejede måde kan forholde sig refleksivt til det forestillingsbillede, man har dannet. I det første tilfælde handler det om at lege med de konkrete omgivelser psykologiske betydninger, dvs. om en øvelse i at løsrive den konkrete perception fra den mening, det perciperede har for en. Men fantasilegens forudsætning er netop, at der *er* en konkret verden, man kan lege med og tillægge de betydninger, de forskellige narrative kontekster forlener situationen med. I denne optik er fantasilegen en måde, sproget overtager adfærdstyringen til fortrængning for den konkrete sansning; sproget, og ikke den umiddelbare sansning, fungerer som den primære betydningssætter i de konkrete situationer. Fantasilegene er efter dette øvelser i at erstatte de sanseligt bundne betydninger i situationen med de sprogligt skabte og formidlede. Og dette er en øvelse og en leg, som har det konkrete sansedes nærvær som sin forudsætning. Fantasilegene er netop *ikke* lege, som udfolder sig i børns fantasi, snarere tvært imod; det er fantasier, som udfolder sig i en konkret verden, og som er bundet til denne konkrete verden for at kunne udfolde sig. De forestillingsbilleder, der skabes i drømme, er imidlertid mentale billeder, som i princippet er uafhængige af omverdenskontakt, på samme måde som den konkrete episodiske erindring er uafhængig af den aktuelle omverdenskontakt. Dette er en i princippet anderledes kognitiv præstation end at bruge den forhåndenværende verden som rekvisitter i en historie, man skaber i en nær og sansebundet kontakt med netop disse rekvisitter.

Hvis denne tolkning af, hvad det er, der kognitivt kommer til udfoldelse hos børn i henholdsvis fantasilege og i drømme, er rigtig, kan man netop se fantasilegen som en opøvelse af de mentale kapaciteter, som hos de fleste børn i syv-otte-års alderen gør dem i stand til at skabe de troværdige omverdensanaloger, vi oplever som drømme. Eller som gør os i stand til mentalt at genskabe tidligere situationer som en erindring om begivenheder, vi har deltaget i - og dermed i stand til at skabe os en identitetsfølelse primært forankret i sådanne episodiske erindringer.

En måde at undersøge holdbarheden af denne forskel på evnen til at udfolde en narrativ kapacitet (eller en hvilken som helst mental evne) i en konkret bundet situation, vs. at udfolde

den samme kapacitet uafhængigt af omverdenskontakt, kunne være følgende. Småbørn kan ret tidligt lære at spille skak, og nogle fem-seks års børn kan blive rimeligt gode til det, hvis de får den fornødne træning. Men jeg tror ikke, de vil være i stand til at spille blindskak, uanset hvor gode de bliver til selve spillet ved et bræt. At spille blindskak kan mange unge mennesker lære, med lidt øvelse. Det kræver en del koncentration de første mange gange - men man behøver ikke være særlig god til at spille skak for at kunne gennemføre et parti blindskak.

Ældre børns drømme (9 - 15 år)

De dramatiske ændringer i børns drømmeliv omkring 7-årsalderen matches ikke helt af det, der senere sker med deres drømmeliv frem mod puberteten. Drømmelivet hos børn fra 9-15 handler mere om at stabilisere en evne, og at udfolde den under forskellige omstændigheder, end om at der udvikles nye evner i produktionen af drømme. Med en lille krølle på, idet Foulkes mener, at de ældste børn, som er vej ind i puberteten, udviste nogle sider ved deres drømmeliv, der antydede vanskeligheder ved at integrere en sofistikeret voksenrefleksivitet i deres mentale liv. Jeg kommer tilbage hertil, men vil først opsummere de vigtigste data om, hvordan drømmelivet konkret stabiliseres i alderen 9-15.

Efter det store skift i drømmenes karakter omkring 7 års alderen begyndte børnene som nævnt at have drømme, som formmæssigt lignede voksnes drømme. Men de rapporterede dem ikke nær så ofte, som voksne gør; ved 9-års alderen kunne de stadig kun rapportere drømme i 43% af opvågningerne fra REM-søvn. Men i aldersgruppen 9-11 øgede frekvensen til en median på 79%. Dette var kun ubetydeligt mindre end den voksne rapportrate, hvor medianen er på 85-90%. Den forblev på dette niveau, og sank ovenikøbet lidt for de ældste børn, frem til børnene var 15. Det er lidt pudsigt, at rapportraten ikke kommer *helt* op på det voksne niveau. Den gennemsnitlige rapportrate for børnene mellem 9 og 15 var 67%, og dette er signifikant mindre end det, man sædvanligvis finder hos voksne. Denne forskel bekymrer Foulkes, og han har ingen gode forklaringer på den. Men han peger på, at en mulig svaghed ved hans data er, at nogle af de ældste børn var mindre glade for at deltage i undersøgelsen, end de før havde været. Som Foulkes tolker dette, var der et begyndende pubertetsop-rør i gang for nogle af børnenes vedkommende, og han antyder, at selv om børnene endnu ikke følte sig stærke nok til at afvise at deltage, kan de meget vel have følt en modvilje, som viste sig som en lavere rapporteringsrate.

Når det drejer sig om den aktive selv-repræsentation i drømmene, var det sådan, at der skete en jævn udvikling af selvets deltagelse i drømmene, fra børnene var syv, til de var tretten. Når de var mellem 11 og 13, var selvrepræsentation lige så hyppig og lige så aktiv som repræsentationen af andre skikkelser i drømmen. Foulkes mener, at udviklingen af selv-repræsentation i drømme afspejlede børnenes voksende evne til i det hele taget at udvikle og at kontrollere deres drømme-scenarier. De yngre børn er ikke så gode til det, og i deres drømme var der en sammenhæng mellem, hvorvidt de havde

en aktiv selvrepræsentation i drømmen, og hvor ubehagelige drømmene var. Det er, som om drømmene blev mere skræmmende, når det ikke helt lykkedes at producere dem færdig. Foulkes formulerer observationen således: Efterhånden som børnene blev dygtigere til at drømme - og den aktive selv-deltagelse i drømmens scenarier er et godt tegn herpå - blev de også dygtigere til at kontrollere drømmens begivenheder på en tilfredsstillende måde.⁵ Børnene i præpuberteten (11-13) havde de længste og formmæssigt bedst udviklede drømme. Deres drømmerapporter var lige så lange som voksnes drømmerapporter, og de drømme, som rapporteredes, var velformede og i det store og hele behagelige. Som Foulkes formulerer det:

... toppen af aktiv selv-deltagelse hos de 11-13-årige skete i en sammenhæng med ekstremt godt beherskede drømmescenarier. Hverken før eller senere var drømmene så behagelige som her. (Foulkes 1999, s. 106).⁶

Foulkes ser de 11-13 åriges drømme som et udtryk for den stabilisering af personligheden og for den generelle mestring af både den fysiske og sociale verden, som man også ellers tilskriver børn lige før puberteten. En konsekvens af dette er, at de 11-13 åriges drømme indholdsmæssigt begyndte at reflektere den enkeltes personlighed på samme måde, som voksnes drømme gør dette, f.eks. således at særligt aktive børn også var mere aktive og særligt aggressive børn mere aggressive i deres drømme. Foulkes formulerer det således, at eftersom de fleste børn i denne aldersgruppe stabilt kan anvende de elementære kognitive kapaciteter, som skal til for at producere drømme, kan drømmene bruges til andet end at udvikle disse kognitive kapaciteter. Ved den fuldt udviklede kognitive kapacitet til at skabe drømme i præpuberteten, kan deres indhold, som ikke længere er begrænset af de kognitive evner, som yngre børn mangler, mere ubesværet opfattes som et udtryk for den person, der drømmer.

I Foulkes' beskrivelse er der en næsten forelsket tone, når han beskriver de 11-13-årige børns drømme og drømmevne. Det er, som om han beskriver et paradis, hvor børnenes kognitive og kropslige eksistens er præget af deres veludviklede kapaciteter til at mestre den verden, de lever i. Med pubertets start brydes denne paradisiske tilstand. Både selvopfattelse og omverdensforståelse udfordres af de kropslige og sociale forandringer, puberteten medfører. Dette blev reflekteret i de drømme, de 13-til 15-årige rapporterede; det blev reflekteret som en usikkerhed og nogle gange et sammenbrud i deres evne til at skabe narrativt sammenhængende drømme, med det interpersonelle fokus og med de smidige og alsidige filmiske kvaliteter som de havde et par år tidligere. I de 13- til 15-åriges drømme var der mindre social interaktion, mindre konkret fysisk aktivitet og flere fremmede/bizarre elementer, end der var i de samme børns drømme to år tidligere.

⁵ Hvilket ikke giver så god mening for mig, idet mellem halvdelen og 2/3 af voksnes drømme karakteriseres som ubehagelige.

⁶ "... the zenith of active self-participation at ages 11 to 13 was in a context of extremely well managed dream scenarios. Neither before nor after were the dreams as pleasant as here." (Foulkes 1999, s. 106).

Man kunne - i forlængelse af en psykoanalytisk præget tankegang - tro, at dette skyldes, at seksualiteten og de seksuelle følelser på en helt ny måde bliver en del af de unge menneskers mentale liv, og at deres i andre henseender veludviklede drømmeevne ikke er gearret til at håndtere den art af stærke og til dels forbudte følelser, som puberteten medfører. Foulkes kan ikke helt afvise en sådan tankegang. Men han kommer tæt på, idet han påpeger, at der var meget få drømme (1% hos drengene og 3% hos pigerne), som havde et seksuelt indhold, og det med en endog meget bred definition af seksualitet ("enhver drøm, hvor en dreng behandler en pige som en pige snarere end som forskelsløs anden, og vice versa"). Efter mit skøn burde imidlertid dette meget lave tal for seksuelt prægede drømme have fået nogle alarmklokker til at ringe hos Foulkes. Jeg har svært ved at tro, at denne meget lave forekomst af seksuelle - eller bare kønsrelaterede - temaer i de 13- til 15-åriges drømme kan være reel. Det er for mig nærliggende at tilskrive den en blufærdighed hos de unge mennesker. Foruden den helt generelle blufærdighed og usikkerhed ved at sætte seksuelle følelser og forestillinger på ord, når man er 14 år, levede de jo i en lille by i midt-vesten, hvor de kender de andre unge, som "går til" drømme hos professoren. Hertil kommer, at man generelt må have haft betydelige vanskeligheder med at holde en vandtæt fortrolighed vedrørende drømmerapporterne. Det ved jeg intet om - den grundige og omsorgsfulde organisering af alle detaljer i forbindelse med undersøgelsen indikerer imidlertid, at forskerholdet har været veldisciplineret også i denne henseende. Men det er ikke det samme som, at de unge har været helt overbevist om, at den lovede fortrolighed så også var pålidelig. En sådan tolkning giver også en god forklaring på, hvorfor antallet af rapporterede drømme pr. vækning er så relativt lav blandt de 13- til 15-årige. Jeg tror, den skyldes, at de unge mennesker simpelt hen har ladet være med at fortælle seksuelt betonede drømme, og at de derfor rapporterede færre drømme, end de reelt set har haft.

Men Foulkes tager sine data vedrørende dette på face value og overvejer derfor, hvilke andre grunde der kan være til det delvise sammenbrud af drømmeevnen i den tidlige pubertet. Hans svar går ud på, at den spirende evne til abstrakt tænkning - det Piaget kalder "formel operationel tænkning" - også indebærer nye spørgsmål til selvopfattelse og omverdensopfattelse, ofte i form af religiøse og filosofiske overvejelser. Den spirende evne til at tage et desinteressert - et objektivt eller et 3. persons - perspektiv over for forskellige problemer stiller evnen til at repræsentere denne slags overvejelser i drømme over for nye opgaver. Foulkes formulerer sine spekulationer desangående, som følger:

I drømningen kan dette betyde udviklingen af en dobbelt selvreference: Dig, som observatør, kan nu se dig, som aktør, gøre ting. I en sådan referenceramme vil f.eks. forestillingen om bevægelse stille den mentale repræsentation over for nye vanskeligheder: en, men ikke begge, af drømmens selv-karakterer må gøres til genstand for en visual og rumlig forandring. (Foulkes 1999, s. 113).⁷

7 "In dreaming, what this might mean is the development of double self-reference: you, as observer, now can see you, as actor, doing

Disse overvejelser tager udgangspunkt i drømmenes formmæssige indhold, og de kan meget vel være korrekte, selv om man kan have sin tvivl om, hvorvidt disse vanskeligheder udgør grunden til, at frekvensen af rapportererne fra de 13-til 15-årige var så lav i den aktuelle undersøgelse.

Udviklingen af børns drømme og bevidsthedens udvikling: En sammenfatning og diskussion

Foulkes mener, hans drømmedata giver et nyt perspektiv på udviklingen af børns bevidsthedsliv. Eller rettere, han mener, hans data understøtter og uddyber et Piaget-orienteret kognitivt synspunkt på børns mentale udvikling generelt og deres udvikling af en oplevet bevidsthed specielt. Ifølge Foulkes er dette først og fremmest en forestilling om, at børns mentale liv udvikler sig i stadier i tråd med, at forskellige former for mentale kapaciteter modnes eller trænes. Dette er et minoritetssynspunkt blandt børnepsykologer i USA, hvor slagordet om "det kompetente barn" har præget børnepsykologerne i de sidste mange år, men det er antagelig bredere accepteret i Europa og Danmark, hvor den Piaget-orienterede børnepsykologi har haft en stærkere stilling.⁸

Der er især tre temaer, som Foulkes mener, at studierne af børns drømmeliv kaster lys over, og jeg har berørt to af dem i det foregående. Det ene er barndomsamnesien, det næste er kapaciteten til overhovedet at have bevidste oplevelser, som kan rapporteres; hermed mener Foulkes et indre oplevelsesmæssigt univers, som man kan forholde sig til. Det tredje tema er evnen til at have en bevidsthed om sig selv - en selvrepræsentation - som det centrale forankringspunkt for ens bevidsthedsliv og dermed også en af forudsætningerne for at udvikle en episodisk erindring. I forlængelse af denne tanke ligger, at den kognitive evne til selvrepræsentation og den episodiske erindringer er grundlaget for det "selv", vi oplever som kernen i vor identitet. Dette har man især inden for forskellige terapeutiske traditioner haft meget at sige om.

Barndomsamnesien henviser til den kendsgerning, at vi ikke har nogle egentlige, pålidelige erindringer af begivenhederne i vort liv, fra før vi er 5-6 år. Dette er ikke en påstand om, at børn ikke har erindringer i betydningen, at de ikke kan huske noget. Dette ville være absurd, da børn jo lærer noget hele tiden, og fordi hukommelsen selvsagt er en central del ved alle slags indlæring. Men det er en påstand om, at børn

things. In such a framework, imagining self-locomotion, for instance, now poses new representational difficulties: one, but not both, of the dream selves must be subject to visuo-spatial displacement." (Foulkes 1999, s. 113).

⁸ Canadien Pascual-Leones Piaget-inspirerede tænkning om kognitive (og affektive) funktioner er imidlertid også det centrale teoretiske bagland for den i nutiden måske mest indflydelsesrige oplevelsesorienterede terapitradition, primært formuleret af Leslie Greenberg og Laura Rice (se Pascal-Leone 1990 & 1991, Greenberg, Rice & Elliott 1993 samt Greenberg & Safran 1987).

ikke som en stabil del af deres psykologiske liv har *bevidste episodiske erindringer*, således som denne art af hukommelse først blev defineret af Tulvin. En episodisk erindring er kapaciteten til at genkalde sig en situation, man personligt har oplevet. Det er evnen til, så at sige, at rekonstruere situationen i sin bevidsthed, som en viljestyret akt, og som del af ens egen historie. Og der er, efter de fleste kognitionspsykologers opfattelse, netop tale om en *rekonstruktion* baseret på erindrede informationer og cues. Karakteren af disse informationer og disse cues, samt princippernes hvorefter de fastholdes i erindringen, og principperne, hvorefter man får adgang til dem, er det centrale kognitionspsykologiske genstandsfelt. Efter alt at dømmes bliver erindrede informationer og cues fastholdt neurobiologisk efter andre principper end dem, der kommer til anvendelse i forbindelse med den aktive genkaldelse af konkrete begivenheder. Erkendelsen af, at informationerne opfattes, fastholdes og bearbejdes mentalt efter andre principper end de, der kan beskrives neurofysiologisk, er det empiriske grundlag for det, man kan kalde kognitionspsykologiens anti-reduktionisme eller konstruktivismen.⁹

Foulkes mener så, at de kognitive kapaciteter, der skal til for at have bevidste episodiske erindringer - dvs. dem der er nødvendige for at kunne rekonstruere tidligere oplevelser i sin nutidige bevidsthed - må være de samme, som kommer til anvendelse i forbindelse med produktionen af drømme. Forskellen mellem episodiske erindringer og drømme er ifølge Foulkes, at de første som oftest er viljestyrede og fokuserede, mens de sidste er uafhængige af viljen og uden noget overvejende fokus. Dertil må man føje, mener jeg, at virkelighedskarakteren og selvinvolveringen i drømme, og deres totale udfyldelse af det oplevelsesmæssige rum, er en afgørende forskel fra, hvordan vi sædvanligvis oplever erindrede begivenheder. Men som mentale præstationer, hvis man kan sige det sådan, må det i vid udstrækning være de samme kapaciteter, som kommer til udfoldelse i genkaldelsen af episodiske erindringer og i drømme. Der findes dog også en anden type episodiske erindringer, nemlig de såkaldte spontane erindringer. Det er den art af erindringer, der kommer til os i løbet af dagen, ofte kun som et flygtigt strejf af en stemning og/eller et forestillingsbillede af en person eller situation fra fortiden (se Berntsen 1996a, 1996b, 1998). Er man gjort opmærksom på disse erindringer, hvilket forsøgspersonerne i Berntsens studier blev, viser det sig, at disse af spontane erindringer er en daglig forekomst for de fleste. En afprøvning af den af Foulkes antydede sammenhæng mellem episodiske erindringer og drømme

ville således være en undersøgelse af, om børn under syv år har spontane erindringer i Berntsens forstand heraf.¹⁰

Udviklingen af børns natlige forestillingsbilleder under søvn, fra de er 5-6 år, til de er 7-8, er således - i Foulkes' kognitionspsykologiske optik - baseret på udviklingen af mentale kapaciteter til at konstruere en troværdig "omverdens-analog". Det er de samme kapaciteter, som må komme til udfoldelse i forbindelse med rekonstruktionen af vore personlige erindringer, når vi sætter os for at genkalde en bestemt begivenhed. Studierne af børns drømme tilsiger, at de første tegn på denne art af kapaciteter dukker op hos børn, når de er 5-6 år, men at det ikke er nogen stabil del af de fleste børns mentale liv, før de er hen imod 8 år. Dette passer godt til, hvad man mener at vide om barndomsammensiens forekomst.¹¹ Som før nævnt passer dette billede af børns mentale udvikling også med de erfaringer, man mener at have fra, hvordan børn fungerer i interview-situationer - om end disse erfaringer er mere omstridte, bl.a. på grund af den emotionelt ophedede offentlige interesse i pædofilisager og pædofilianklager, hvor børns vidneudsagn jo spiller en ofte afgørende rolle.¹²

Det andet tema er så udviklingen af børns bevidsthedsliv. Som tidligere nævnt, antyder drømmedata, at småbørn ikke har et bevidsthedsliv i den voksne forstand heraf, dvs. de har ikke noget indre mentalt rum, de kan forholde sig reflektivt til. De kan i hvert fald tilsyneladende hverken producere drømme som troværdige omverdensanaloger eller have en forestilling om sig selv som aktør i deres drømme. Foulkes tolker dette som det, at småbørnene simpelt hen mangler de kognitive kapaciteter til at producere et indre mentalt rum, også i vågen tilstanden. Eller i hvert fald, at de forestillinger, de kan producere, har en anden karakter end ældre børns og voksnes, og at denne anden karakter skyldes, at de mangler kognitive evner til at producere levende forestillingsbilleder af personer og situationer. Også de relativt små børn rapporterede imidlertid nogle gange forestillingsbilleder fra søvntilstanden, og selv om disse billeder var statiske, og som oftest var uden mennesker, antyder de jo, at børnene *kan* producere forestillingsbilleder i deres hoveder. Men de er ikke ret gode til det - og det er Foulkes' pointe. De små børn er ikke ret gode til at producere natlige forestillingsbilleder, mens de samme børn, når de er vågne, bruger en stor del af deres tid til at lege fantasilege, hvor både fantasien og den narrative kapacitet, som vi ellers forbinder med drømme, kommer til udfoldelse. Dette peger ifølge Foulkes på, at småbørnenes mentale liv ikke har frigjort sig fra den umiddelbare stimulusituation. Først når de i vågentilstanden i et par år har opøvet deres kapaciteter til at skabe narrativ sammenhæng i begivenhederne i deres liv og til at bruge fantasien, kan disse kapaciteter komme til udfoldelse uafhængigt af konkrete situationer. Først da har de mulighed for at have et indre mentalt rum, der kan rapporteres fra, og

⁹ Dette anerkendes også som en empirisk kendsgerning af mange forskere inden for det forskningsprogram, som kalder sig cognitive neuroscience. Men man må sige, at deres forskningsprogram går ud på at give de neurofysiologiske funktionsbeskrivelser en form, som kan begrunde eller være forenelig med de modeller af sindet, man inden for psykologien har udviklet på grundlag af oplevelsesdata. Mest ambitiøst formuleret således af Michal S. Gazzaniga i forordet til standardværket indenfor området:

"At some point in the future, cognitive neuroscience will be able to describe the algorithms that drive neural elements into the physiological activity that results in perception, cognition, and perhaps even consciousness." (Gazzaniga 1996, s.xiii)

¹⁰ Hvis man kunne finde ud af en måde at undersøge dette på. Umiddelbart kan jeg ikke se, hvordan det kan gøres uden at forudsætte undersøgelsens resultat i det metodiske design.

¹¹ Hvilket imidlertid er forbavsende lidt, givet at man har kendt til barndomsammensien i over hundrede år, og at dens forekomst spiller en central rolle i den psykoanalytiske tænkning om, hvordan vort mentale liv udvikles og fungerer.

¹² For en redegørelse for og diskussion af dette problem, se Fog 1998, s.309ff; Berntsen 19xx, 2000.

først da kan de producere rigtige drømme med et scenario og et plot, som ligner de voksnes drømme.

David Foulkes' tolkning af småbørns mentale liv er ret radikal, og den sætter spørgsmålstegn ved dele af det empiriske grundlag for nutidens børnepsykologi. Derfor er en betydelig skepsis over for tolkningen også på sin plads. Den centrale forudsætning for tolkningen er, at de kognitive kapaciteter, som viser sig i forbindelse med produktionen af drømme, simpelthen er barnets kognitive kapaciteter. Men dette er en forudsætning, som næppe er holdbar for alle former for kognitive kapaciteter. Voksne har mentale kapaciteter i vågentilstanden, som sjældent eller aldrig ikke kommer til udtryk i vore drømme, f.eks. vor refleksive evne - og i forlængelse af dette - vor evne til en viljestyret opmærksomhed. Men selv om Foulkes' radikale tolkning af børns generelle bevidsthedsliv skulle vise sig at være en fejltolkning, har han ved sin undersøgelse af børns drømmeliv fremskaffet et helt nyt sæt af kendsgerninger, som både børnepsykologer og kognitionspsykologer er tvunget til at forholde sig til.

Hem, L. (2002): *Drømme, psykoterapi og REM-søvn*. København: Frydenlund .

Pascual-Leone, J. (1991): *Emotions, development, and psychotherapy: A dialectical-constructive perspective*. In J.D. Safran & L.S. Greenberg (eds.) 1991

Referencer

- Antrobus, J.(1990). *The neurocognition of sleep mentation: Rapid eye movement, visual imagery and dreaming*. I Bootzin et al 1990
- Berntsen, D. (1996): Involuntary autographical memories. *Applied Cognitive Psychology, 10, 435-453*
- Berntsen, D. (1998): Voluntary and involuntary access to autobiographical memory. *Memory, 1998,6, 113-141*
- Berntsen, D. (1999): Moments of recollection. A study of involuntary autobiographical memories. (Ph.D-afhandling) *Psykologisk Skriftserie Aarhus, 24, 3*
- Bertelsen, P., Hem,L. & Mammen,J. (1997): *Erkendelse, stræben, følelse*. Århus: Aarhus universitetsforlag
- Bootzin, R.R., Kihlstrom, & Schachter, D.L. (1990): *Sleep and Cognition*. Washington D.C.: American Psychological Association
- Engelsted, N. (1977). *Evolution, søvn og depression*. Akademisk Forlag , København
- Fog,J. (1998): *Saglig medmenneskelighed. Grundforhold i psykoterapi*. København: Hans Reitzel
- Foulkes, D. (1982). *Children's Dream. Longitudinal Studies*. John Wiley & Sons, New York.
- Foulkes, D. (1985): *Dreaming: A cognitive-psychological analysis*. Hillsdale,NJ: Lawrence Erlbaum Associates
- Foulkes, D. (1999): *Childrens dreaming and the development of consciousness*. Cambridge,Mass.: Harvard University Press
- Foulkes, D. & Schmidt, M. (1983). Temporal sequence and unit composition in dream reports from different stages og sleep. *Sleep, 6, 265-280*.
- Foulkes, D., Hollifield, M.,Sullivan,B., Bradley,L., & Terry, R. (1990): REM-dreaming and cognitive skills at age 5-8: A cross-sectional study. *International Journal of Behavioral Development, 13, 447-465*
- Gazzaniga, M.S. (ed.)(1995). *The cognitive neurosciences* Cambridge, Mass.: MIT Press
- Greenberg, L.S. & Safran, J.D. (1987): *Emotion in psychotherapy; Affect, cognition and the process of change*. New York: Guilford
- Greenberg, L.S., Rice, L.N. & Elliott, R. (1993). *Facilitating emotional change: The moment-by-moment process*. New York: The Guilford Press.
- Hem, L. (1997): *Kundskabsteoriens selvstændighed som den moderne videnskabs forudsætning – også psykologiens*. I Bertelsen et al 1997